

KUMU -19
77

KUML 19 78

ÅRBOG FOR
JYSK ARKÆOLOGISK SELSKAB

With Summaries in English

I kommission hos Gyldendalske Boghandel,
Nordisk Forlag, København 1979

OMSLAG:

Fantasi over ansigtskar fra tragtbægerkulturen.

Redaktion: Poul Kjærum

Tilrettelæggelse og omslag: Flemming Bau

Tryk: Special-Trykkeriet, Viborg a-s

Skrift: Baskerville 11 pkt.

Papir: Stora G-point 120 gr.

Copyright 1979 by Jysk Arkæologisk Selskab

ISBN 87-01-96171-3

INDHOLD/CONTENTS

<i>Søren H. Andersen</i> : Aggersund. En Ertebølleboplads ved Limfjorden	7
Aggersund. An Ertebølle settlement on the Limfjord	50
<i>Ulrik Møhl</i> : Aggersund-bopladsen zoologisk belyst. Svanejagt som årsag til bosættelse?	57
Zoological analysis of the Aggersund settlement: a special-purpose camp for hunting swans?	72
<i>Søren H. Andersen</i> : Flade, skælhuggede skiver af Brovst-type	77
The scale-worked flakes, a newly-discovered artifact type from the early Ertebølle culture of western Denmark	96
<i>Klaus Ebbesen</i> : Stenalderlerkar med ansigt	99
Stone Age face pots	112
<i>Anne Birgitte Gebauer</i> : Mellemneolitisk tragtbægerkultur i Sydvestjylland. En analyse af keramikken	117
The Middle Neolithic Funnel Beaker Culture in south-west Jutland. An analysis of the pottery	150
<i>Peter Rowley-Conwy</i> : Forkullet korn fra Lindebjerg. En boplads fra ældre bronzealder	159
The carbonized grain from Lindebjerg	167
<i>Dafydd Kidd</i> : En guldgubbe fra Bornholm	173
An anthropomorphic gold figure from Bornholm	176
<i>Søren Nancke-Krogh</i> : Ribehesten og dens slægtinge	179
The Ribe horse and its relatives	189
<i>Jan Kock</i> : Brovold. En befæstet bebyggelse fra tidlig middelalder	193
Brovold – a fortified settlement from the early Middle Ages	219
<i>Else Roesdahl</i> : Bagergadefundet i Svendborg. Affald fra et middelalderligt pottemagerværksted	223
The Bagergade find in Svendborg. Wasters from a medieval pottery kiln	238
<i>Ingrid Nielsen</i> : En middelalderlig seglstampe fra Tvilum	241
A medieval seal matrix from Tvilum	243
<i>Niels Abrahamsen</i> : Magnetisk datering af ovnanlæg fra Rye Sønderskov	245
Paleomagnetic dating of a kiln from Rye Sønderskov	249

STENALDERLERKAR MED ANSIGT

Af Klaus Ebbesen

Lerkar med ansigtsfremstillinger er ret almindelige i den gamle verdens oldtid (1). De optræder til forskellig tid i de fleste lande, og for Danmarks vedkommende kendes de fra både sten-, bronze- og jernalderen (2). Der er imidlertid ingen kronologisk forbindelse mellem disse tre danske grupper, og det er kun tragtbægerkulturens lerkar med ansigt, der her skal behandles.

Tragtbægerkulturens ansigtskar har ikke tidligere været genstand for en samlet behandling. Alligevel herskede der i den ældre danske litteratur nogenlunde enighed om, hvordan de skulle opfattes. Tolkningen blev først formuleret af Sophus Müller (3), der anså ansigtsmotiverne, som er lokalt begrænset til Sjælland, Fyn og Skåne, for at være uden indre betydning. Han mente, at de var opstået af lerkarrene med ører, idet næsen var udviklet af øret, øjenbrynsbuerne af de buer, hvormed dette fæstedes til lerkarret, mens øjnene var tilført for morskabs skyld. S. Müller så ingen sammenhæng mellem de danske stenalderlerkar med ansigt og de europæiske, og omtalte ikke dette forhold i artiklen om Fælles-Stilarter i Europas Yngre Stenalder (4). Denne opfattelse blev senere fulgt af C. A. Nordman, M. Mackeprang, J. Brøndsted, Th. Mathiassen og H. Berg (5). Svenskeren Folke Hansen anså derimod ansigtsmotivet for ældst, og de lerkar, hvor kredsmotivet – øjnene – forekommer helt uden forbindelse med de øvrige elementer – øjenbrynsbuerne og næserne, for yngst. Samtidig udelukkede han ikke, at ansigtsmotivet har en symbolsk betydning og muligvis repræsenterer sjælen (6).

Tragtbægerkulturens ansigtsmotiv har navnlig i nyere tid været behandlet af en række udenlandske forskere, som næsten alle har sat det i forbindelse med de i Vesteuropa forekommende stenalderlerkar med ansigt, omend i mere eller mindre sikkert formulerede vendinger (7). Flere tillægger endvidere motivet et religiøst indhold. Denne tolkning, der står i modsætning til den tidligere danske opfattelse, er i de senere år trængt ind i danske oversigtsværker, og P. V. Glob mener endda, at de danske stenalderlerkar med ansigt er et udtryk for, at tragtbægerkulturens folk har dyrket den store modergudinde (8). På den baggrund må det være berettiget at give en oversigt over materialet og gennem en analyse forsøge at afklare, hvorledes disse lerkar skal tolkes.

Forekomst

Ansigtsmotivet er i det følgende defineret som et på lerkarret siddende plastisk ornament, bestående af kvart- til helcirkelformede buer (øjebrynsbuerne), hvorimellem der findes et lodret, tykt parti uden gennemboring (næsen). Det kan eventuelt bestå af plastiske halv- til helcirkler, der er ornamenteret på en sådan måde, at hele figurfremstillingen ligner et ansigt.

Der er med denne definition lagt vægt på såvel det plastiske næseparti som de plastiske øjebrynsbuer. Definitionen omfatter ikke de halvcirkelformede buer, der er frembragt ved, at en del af lerkarvæggen er trykket ud som en vold (fig. 1) (9), hvilket navnlig ses på tragtbægerkulturens forrådskar.

På nogle skulderkopper løber hankene ud i halvbuer, hvorunder der er anbragt solmotiver (fig. 2-3), men heller ikke dette motiv er opfattet som ansigtsmotiv (10). Derimod er medtaget to lerkar (fig. 4), som ikke viser nogen plastisk forhøjning, men som i deres tegning klart imiterer de ellers plastiske ornamenter (11).

Defineret på denne måde kendes inden for tragtbægerkulturens nordgruppe ialt 110 lerkar med ansigtsfremstillinger fra tilsammen 43 fund (12). Langt hovedparten er fremkommet på Sjælland med omliggende øer (fig. 5). Der kendes to fra Fyn og tre fra Mecklenburg, hvorimod ingen i Slesvig-Holsten, Jylland eller Sverige (13). De 107 af lerkarrene er fundet i megalitgrave (33 jættestuer, 3 dysser og 4 ubestemmelige storstensgrave), mens tre er uden oplysninger om fundomstændighederne. Det er sandsynligt, at også disse stammer fra megalitgrave, således, at der her er tale om en gruppe lerkar, som kun optræder i gravene.

Antallet af lerkar med ansigtsfremstilling i de enkelte grave er meget varierende, fra blot et enkelt til henholdsvis 15 og 11 i jættestuernerne Olstrupgård og Kyndeløse.

Som allerede påpeget af S. Müller optræder ansigtsmotivet kun på nogle få lerkarformer. 38 findes på tragt-skåle, 14 på skåle med kegleformet hals, 8 på skåle med konkav hals, 8 på de sandsynligvis af tragt-skålene udviklede vinkelskåle, mens 42 ansigtsmotiver stammer fra lerkar, der er så fragmenterede, at de ikke kan formbestemmes. På grundlag af den nyligt foretagne stilinddeling af den ødanske tragt-bægerkeramik (14), kan 42 af lerkarrene

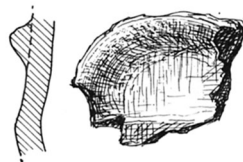

Fig. 1: Lerkarskår med halvcirkulær plastisk bue. 1:3.
Potsherd with semicircular modelled arch.

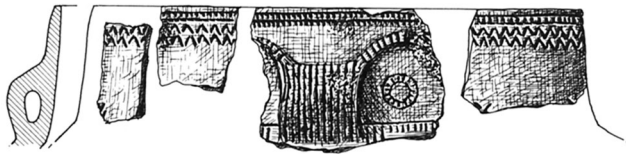

Fig. 2

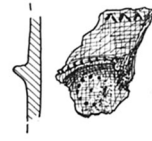

Fig. 3

Fig. 2: Skår af skulderkop. 1:4.
Fragments of shouldered cup.

Fig. 3: Skår af skulderkop. 1:3.
Fragment of shouldered cup.

Fig. 4: Tragtskål med ikke plastisk ansigtsmotiv. 1:3.
Funnel-necked bowl with non-modelled face motif.

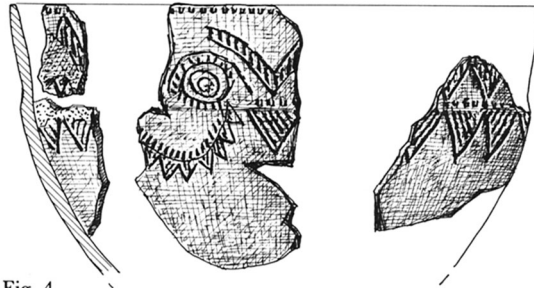

Fig. 4

placeres i MN IVA, 33 i MN III, idet fire af disse er ornamenteret i ødansk Ferslevstil. 35 optræder på lerkar, der er så fragmenterede, at de ikke kan dateres. Af disse er ét en tragtskål, mens resten heller ikke kan formbestemmes (fig. 6). Tragtbægerkulturens lerkar med ansigt er således, både hvad angår udbredelse, fundsammenhæng, form og datering, meget snævert begrænset.

Beskrivelse

De fleste af øjenmotiverne er anbragt nederst på lerkarrets hals, eventuelt sådan, at næsen går ned på den øverste del af bugen (fig. 7). Dette er imidlertid ikke den eneste placering. På enkelte kar er ansigtet anbragt umiddelbart under randen (fig. 8), på flere sidder det på overgangen fra hals til bug (fig. 9), mens det endelig på to lerkar er anbragt helt nede på bugen (15).

Udformningen af ansigtsmotiverne er meget individuel og ikke to er helt ens. To består blot af en halvcirkelformet, plastisk bue, inden for hvilken der ses to øjne, og – for det enes vedkommende – en lodret vinkelrække, som imiterer næsen (16).

Fire ansigter er dannet af enten hele eller næsten helcirkelformede figurer, hvor næsen enten slet ikke, eller kun ganske svagt er antydet. De er alle prydet med korte streger; det ene er uden øjne; de to med øjne af koncentriske kredse af korte streger; det sidste med en central prik omgivet af en kreds af runde indstik. Ét er fundet i Kyndeløse-jættestuen, de tre andre i Olstrupgård-jættestuen, og for de to gælder, at de må være lavet af samme pottemager (17).

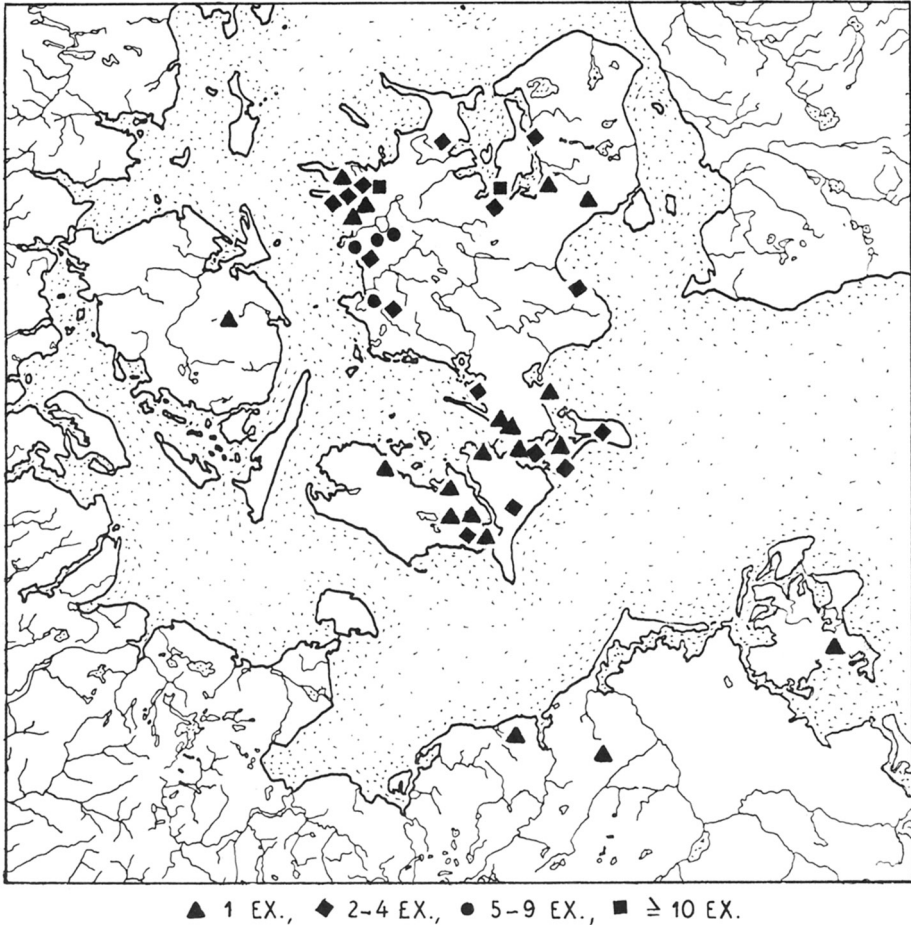

Fig. 5: Udbredelsen af lerkar med ansigtsmotiver i Østersø-området.
Distribution of pots with face motifs in the Baltic area.

Tre øjenmotiver er nærmest ankerformede (fig. 10), de to ornamenterede med korte streger, det tredje er glat. De to er uden øjne, mens der på det tredje sidder to solmotiver med en central prik under den ankerformede figur. De to er fundet på Lolland, det tredje har kun fundoplysningen »Fyn«. Der er således tale om en i geografisk henseende stærkt begrænset udformning af dette ansigtsmotiv (fig. 11).

Som nævnt ovenfor er to af ansigtsmotiverne ikke plastiske. På dem begge er øjenbrynsbuerne imidlertid ornamentalt antydnet (fig. 4), ligesom øjenrummets afslutning på det ene er vist ved en halvcirkelformet linie over øjet. Dette er dannet af koncentriske cirkler. På de øvrige ansigtsmotiver udgøres øjenbrynene af kvart- til næsten helcirkelformede figurer, der

gerne rammer næsens overkant på en sådan måde, at der dannes en vinkel mellem øjenbrynsbuerens overkant. På enkelte kar går øjenbrynene dog lige over i hinanden, således at de tilsammen danner en halvcirkelformet figur. Langt hovedparten af øjenbrynsbuerne er ornamenteret med korte streger. Få er ornamenteret med tandstokindtryk, to med halvbuerækker; ét med rækker af runde indstik. De kan også være ornamenteret med grantræer eller vinkelrækker, eller de kan være helt glatte (fig. 12-15) (18).

Næsernes udformning varierer fra ganske smalle over det brede til noget, som minder om braktud (19). I de fleste tilfælde slutter næsen ved overgangen fra halsfod til bug, enkelte har fået en lang næse, der går et stykke ned ad bugen (fig. 7-9) (20).

Mindst 16 af næserne er glatte (fig. 16), men det mest almindelige er, at de enten er ornamenteret med et lodret grantræ (fig. 17-18), eller én eller flere lodrette vinkelrækker (fig. 12). Et sådant ornament findes på mindst 23 næser. De kan derudover være ornamenteret med lodrette linier omgivet af liggende vinkellinier, diffuse indstik (fig. 19), lodrette linier med korte sidestreger, lodrette rækker af halvbuestik (fig. 14), runde indstik, vandrette streger (fig. 20), lodrette liniegrupper eller én eller flere rækker af vandrette tandstokindtryk (fig. 8).

På de fleste næser er ornamentikken isoleret fra den eventuelt oversidende rand/halsornamentik. På ialt 7 lerkar fortsætter ornamentikken fra næsen op på lerkarrets hals. De to af disse er ornamenteret med lodrette rækker af halvbuestik (fig. 14), én med runde indstik, resten med lodrette vinkelrækker eller grantræer. Alle 7 er fundet i den nordlige del af Sjælland, og to af dem – begge fra Kattrup-jættestuen – er så ens, at man må antage, at de er lavet af samme pottemager.

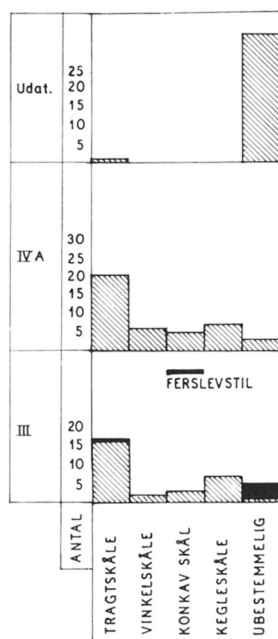

Fig. 6: Lerkarformer med ansigtsmotiv og deres datering.

Chronological and morphological distribution of pots with face motifs.

Fig. 7

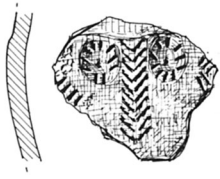

Fig. 8

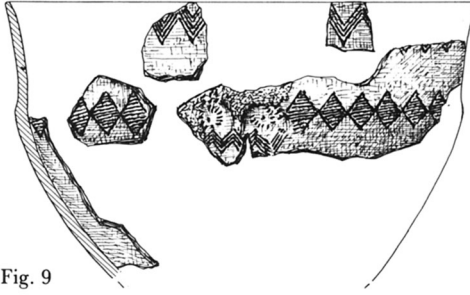
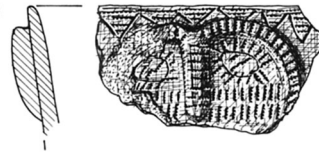

Fig. 9

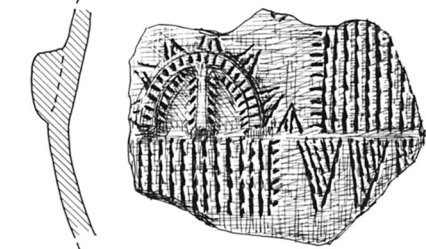

Fig. 10

Fig. 7: Lerkarskår med ansigtsmotiv. 1:3.
Fragment with face motif.

Fig. 8: Lerkarskår med ansigtsmotiv. 1:3.
Fragment with face motif.

Fig. 9: Tragskål med ansigtsmotiv. 1:4.
Funnel-necked bowl with face motif.

Fig. 10: Skår af skål med konisk hals med ansigtsmotiv.
Fragment of bowl with conical neck, with face motif.

Øjenvipper er blot angivet på et enkelt lerkar, nemlig den berømte skål med kegleformet hals fra Svinø-jættestuen (21).

På 21 lerkar er partiet under øjenbrynene helt glat ligesom der heller ikke andre steder på karret er fremstillet øjne (fig. 15-16 og 20). På fire andre sidder øjnene ikke i rummet under øjenbrynene, men oppe i panden (22). De er lavet af koncentriske ringe af runde indstik, korte streger eller cirkler med sidestreger. Alle er fundet i NV-Sjælland (fig. 11).

På otte lerkar er rummet under øjenbrynene prydet med ornamenter, svarende til dem, der findes på den øvrige del af lerkarret, nemlig skrå streger, rækker af halvbuestik eller tandstokindtryk, vinkellinier, skråkravrede trekantede eller vinkelrækker (fig. 12; 21-22). På de øvrige lerkar er øjnene dannet af runde brede gruber; en central prik omgivet af cirkler, disse eventuelt med tværestreger; koncentriske indridsede eller indstempede cirkler; en central prik og koncentriske ringe af runde eller aflange diffuse indstik – eventuelt kombineret med indridsede cirkler; koncentriske ringe af indstik; korte streger; halvbuestik samt endelig en indridset cirkel, omgivet af radiale tandstokindtryk og udfyldt med skrå tandstokindtryk (fig. 7-9, 17-18 og 23) (23).

Mens der ikke kendes fremstilling af munden på tragtbægerkulturens lerkar, findes der på enkelte lerkar under øjnene, men i øjenrummet, nogle ornament, som bedst kan beskrives som rande under øjnene. De er sædvanligvis dannet af vandrette rækker af korte streger, men kan også være lavet af tandstokindtryk (fig. 8 og 18).

Sædvanligvis svarer den ornamentik, som findes på bugen under ansigtsmotivet til den øvrige bugornamentik. På ialt 12 lerkar er bugornamentikken imidlertid brudt under øjnene for at give plads til én eller flere halvcirkelformede figurer (poser under øjnene), enten tegnet under begge øjne eller under hvert øje for sig. De er ofte dannet af runde indstik, af furestiklinier med sidestreger, indridsede linier, eventuelt med sidestreger, eller af en linie med skråskravede trekanten til siderne – eventuelt disses mønstre i kombination (24). Som poser under øjnene må også vinkellinierne under øjnene på en tragtskål fra Kirke-Hyllinge og en kegleskål fra Gjellerdyssen karakteriseres (fig. 9). Det samme gælder for de hængende, indskrevne trekanten under øjnene på en skål med konkav hals og en tragtskål fra Katstrup-jættestuen.

Fig. 11: Udbredelsen af lokale træk i ansigtsmotiverne.

Distribution of local features in the face motif.
▲ Eyes of circles.
● Faces of anchor-shaped figures.
◆ Eyes of the brow.
■ Nose ornament continuing onto the brow.

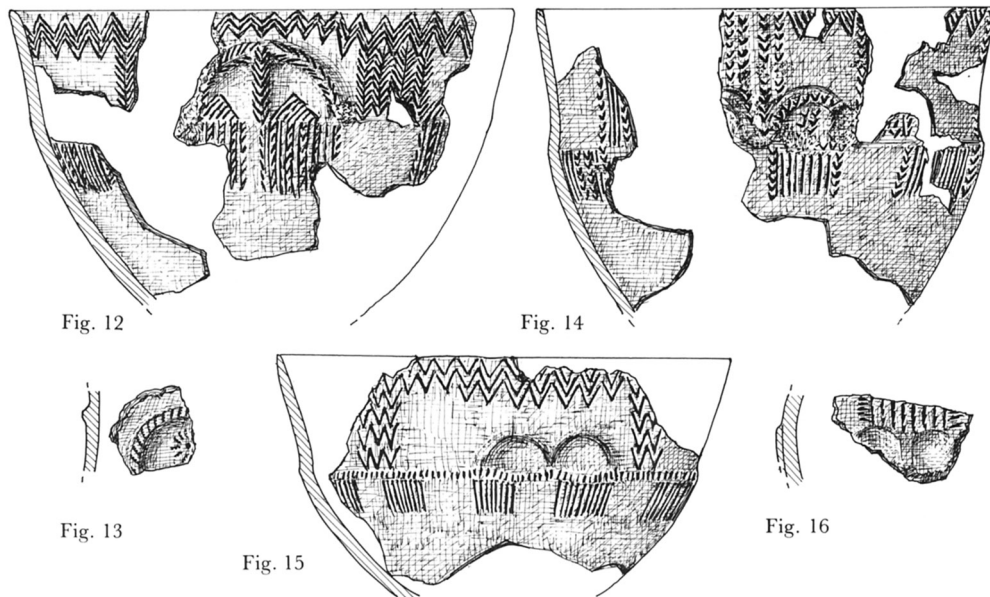

Fig. 12

Fig. 14

Fig. 13

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 12: Skål med ansigt. 1:3. Bowl with face.

Fig. 13: Skår af ansigtskar. 1:3. Fragment of facepot.

Fig. 14: Tragtskål med ansigt. 1:3. Funnelnecked bowl with face.

Fig. 15: Tragtskål med ansigt. 1:3. Funnelnecked bowl with face.

Fig. 16: Skår med ansigt. 1:3. Fragment with face.

Det fremgår af ovenstående beskrivelse, at ansigtsmotivets udformning er meget varieret. Ikke to ansigter er helt ens, selvom to ansigter, der findes på lerkar fra samme jættestue ligner hinanden så meget, at der er grund til at formode, at de er lavet af samme pottemager, analogt med, at man også for andre lerkar har kunnet sandsynliggøre, at to eller flere kar er lavet af samme pottemager (25). Samtidig er det påvist, at enkelte træk ved nogle af ansigternes udformning er begrænset til meget små geografiske områder, idet der specielt tegner sig to grupper, én omfattende det nordlige og navnlig det nordvestlige Sjælland, og én omfattende det sydlige Sjælland med omliggende øer (fig. 11). Der er her tale om regionale strukturer, som nøje svarer til de tidligere iagttagne (26). Hvad angår selve udformningen af ansigterne er det vist, at man i vid udstrækning har benyttet de samme elementer, som anvendes ved udsmykning af kulturens øvrige keramik. Ansigterne på lerkarrene er således på ingen måde individuelle portrætter.

Oprindelse

Gennem beskrivelsen af tragtbægerkulturens lerkar med ansigt, herunder disses geografiske og kronologiske udbredelse, er der skabt grundlag for en afklaring af det danske ansigtsmotivs oprindelse og eventuelle religiøse betydning. Det skal dog understreges, at manglen på danske C14-dateringer for MN III/I-VA vanskeliggør en jævnføring af det danske og det øvrige europæiske fundstof. Ansigtsmotivet må imidlertid falde indenfor det tidsrum, som er afgrænset af C14-dateringen for MN I og MN V, henholdsvis ca. 3200 og 2700 B.C. (27).

Uden for Østersø-området er stenalderlerkar med ansigtsfremstillinger kendt fra det sydlige og sydvestlige Europa. De geografisk nærmeste lerkar med ansigt stammer fra Sydfrankrig – fra egnen mellem Angoulême og Atlanterhavet. De tilhører den såkaldte Peu-Richardt-gruppe, der bl.a. er karakteriseret ved kanneleret keramik og plastiske cirkler og halvcirkler, der kan være lavet på en sådan måde, at de minder om øjne. Peu-Richardt-gruppen dækker kun et meget begrænset geografisk område, dens levetid er meget kort og indslaget af lerkar med øjne – som iøvrigt ikke ligner de nordiske nævneværdigt – er meget lille. Gruppens datering har tidligere voldt vanskeligheder, men der foreligger nu en række C14-dateringer, som viser, at den er samtidig med sen Chasseen og tilhører en sen del af det 4.

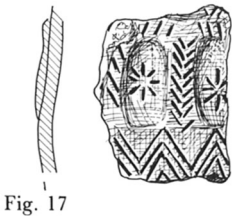

Fig. 17

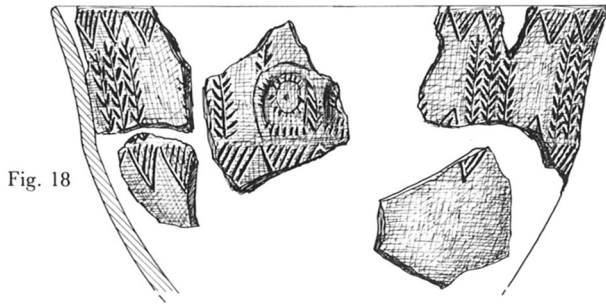

Fig. 18

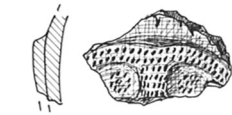

Fig. 19

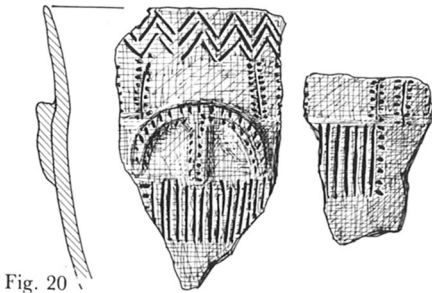

Fig. 20

Fig. 17: Skår med ansigt. 1:3.
Fragment with face.

Fig. 18: Tragtskål med ansigt. 1:3.
Funnel-necked bowl with face.

Fig. 19: Skår med ansigt. 1:3.
Fragment with face.

Fig. 20: Skår af tragtskål med ansigt. 1:3.
Fragment of funnel-necked bowl with face.

Fig. 21: Skål med konkav hals med ansigt. 1:3.
Bowl with concave neck, with face.

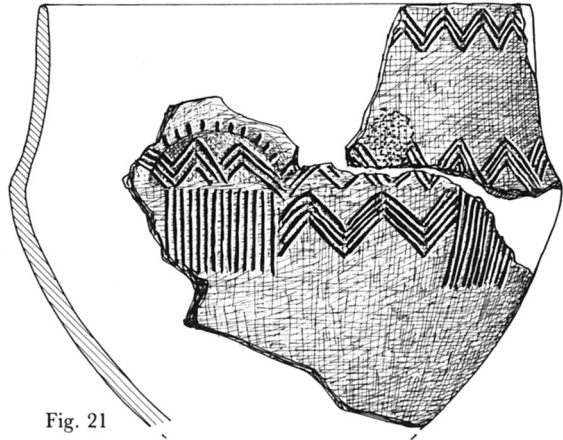

Fig. 21

Fig. 22: Skål med konisk hals med ansigt. 1:3.
Bowl with conical neck, with face.

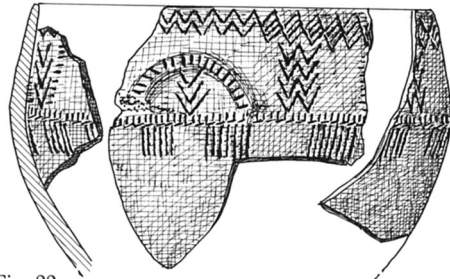
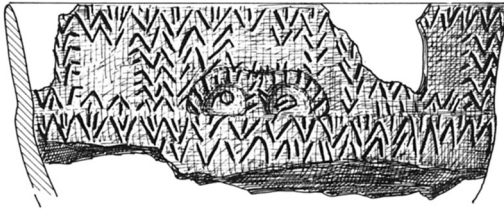

Fig. 22

Fig. 23: Tragtskål med ansigt. 1:3.
Funnel-necked bowl with face.

Fig. 23

årtusinde f.Kr. (28). Den synes således noget ældre end de danske tragt-
bægerlerkar med ansigter.

Også fra Den iberiske halvø kendes en række lerkar med ansigtsfremstil-
linger (29), fortrinsvis på åbne skåle og med en sådan udformning af
ansigtet, at disse lerkar kan minde om enkelte af de danske ansigtsmotiver,
omend selve lerkarformen er forskellig. De fleste er fundet i eller ved Los
Millares, Almeria, men de kendes også fra andre dele af Den iberiske
halvø. V. Leisner placerer dem i sin fase III umiddelbart før klokkebæger-
kulturens begyndelse, d.v.s. i slutningen af 3. årtusinde (30). Men også i

dette område har de nyeste C14-dateringer medført ændringer af kronologien, således at Los Millares nu placeres i første halvdel af 3. årtusinde f.v.t. (31).

Ovenstående viser, at der tidsmæssigt ikke er fuldstændig overensstemmelse mellem de nordeuropæiske lerkar med ansigt og de geografisk nærmeste paralleler, som vel at mærke også udgør isolerede grupper, der ligger mere end 2.000 km væk. Dette er et vægtigt indicium for, at der ikke er nogen forbindelse mellem tragtbægerkulturens ansigtskar og de tilsvarende vesteuropæiske. Det vil derfor være naturligt at undersøge, om det er muligt at pege på en lokal udvikling indenfor tragtbægerkulturen, hvorfra lerkarrene med ansigt kan være opstået.

Halvbuer, der svarer til dem, som danner øjenbrynene i ansigtsmotivene, kendes her fra hankene på en række Hagebrogårdskåle og skulderkopper (32), hvor de er opstået ved, at man har trukket hanken ud, for at denne kunne sidde bedre fast på lerkarhalsen. Koncentriske kredse af indstik og lignende er dokumenteret på almindelige lerkar allerede i MN Ib, ligesom de ikke sjældent optræder på skulderkopper og -skåle fra MN II (33). Begge elementer kan forekomme på samme kar (fig. 24), og placeres solmotivet under den halvbue, der er trukket ud fra hanken, fremkommer et motiv, der minder stærkt om ansigtsmotivet (fig. 2-3 og 25) (34). Det eneste der adskiller de to fremstillinger er egentlig, at der ved skulderkopperne sandsynligvis er tale om en funktionsbestemt hank, mens der på ansigtskarrene er en praktisk uanvendelig næse. Skulderkopper med plastiske cirkeludsnit ved hanken og kreds/solmotiver derunder kendes

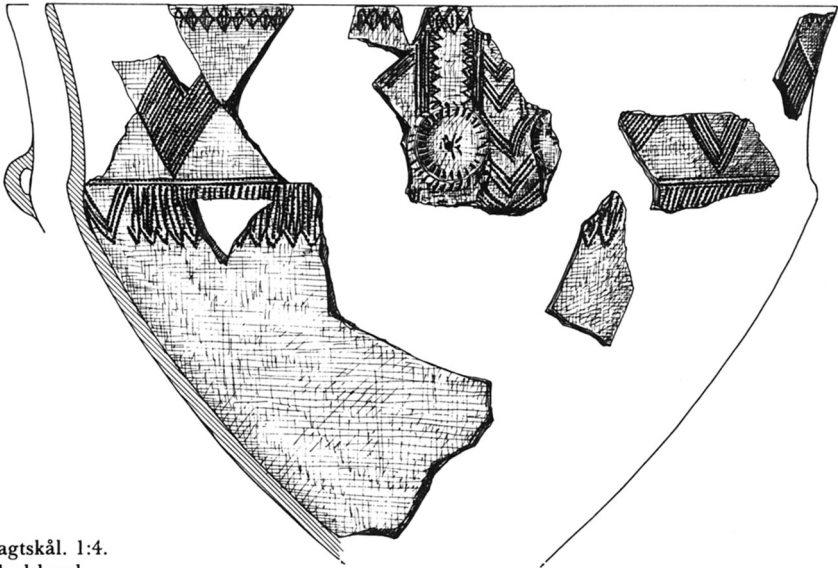

Fig. 25: Tragtskål. 1:4.
Funnel-necked bowl.

fortrinsvis fra de danske øer, men optræder også i Skåne, Mecklenburg og Slesvig-Holsten (35). De kendes fortrinsvis fra gravene, men også i grube 2 på Trelleborg-bopladsen er fundet et fragment af en skulderkop med dette udseende (fig. 3). Kronologisk kan de placeres i MN II og MN III. De er altså delvis lidt ældre, delvis samtidige med ansigtsmotiverne. Set på denne baggrund vil det være naturligt at opfatte ansigtsmotivet som opstået under inspiration fra de skulderkopper, som har hankafslutningen trukket ud i en bue og et sol/kredsmotiv anbragt under dette. Denne udvikling er imidlertid ikke foregået i hele det område, hvor der findes skulderkopper. Blot på Sjælland med omliggende øer har man taget skridt til dannelsen af ansigtsmotivet, mens det i de øvrige områder er blevet ved tilløbene.

Tragtbægerkulturens ansigtskar må derfor opfattes som en helt lokal, fortrinsvis sjællandsk særudvikling, – ligesom også de øvrige, hver for sig isolerede europæiske grupper af ansigtskar i dag snarest må opfattes som resultat af lokale udviklinger.

Heri er der sådan set intet mærkeligt. Den diffusionistiske opfattelse af øjenmotivet, som opstået i det vestlige Middelhavsområde og derfra spredt enten ved folkevandringer eller religiøse ideers fremtrængen, var intimt forbundet med teorierne om, at megalitgravenes spredning var foregået på samme måde. Den seneste forskning har imidlertid vist, at megalitgravene sandsynligvis er opstået i lokale centre og ikke skyldes påvirkninger fra det østlige Middelhavsområde, hvis tholosgrave er meget unge (35). Den diffusionistiske tolkningsmodel har således, hvad angår megalitgravene, måttet vige for den evolutionistiske, og et helt tilsvarende resultat var at vente for ansigtsmotivets vedkommende.

Tolkning

Med dokumentationen af, at tragtbægerkulturens lerkar med ansigt er opstået uden vesteuropæiske påvirkninger, bortfalder grundlaget for den religiøse tolkning af dem som udtryk for dyrkelsen af en øjengudinde eller frugtbarhedsgudinde – teorier som også for de øvrige europæiske lerkar med ansigt er svagt funderet (37). Den kendsgerning, at samtlige tragtbægerkulturens ansigtskar er fundet i megalitgrave, giver imidlertid anledning til at diskutere, om det er lerkar med en religiøs funktion, udelukkende knyttet til gravkulten. Materialet rækker i dag hverken til at bevise eller modbevise en sådan opfattelse. Dog er der grund til at hæfte sig ved, at lerkarrene med ansigtsfremstillinger ikke repræsenterer en selvstændig lerkarform, men at ansigterne findes på lerkar af de gængse former. Ligeledes svarer ansigtskarrenes øvrige ornamentik helt til den, som findes på keramik uden ansigtsfremstillinger. Det kan endvidere konstateres, at lerkar med ansigtsmotiver er lavet på de samme pottemagerværksteder

som dem uden, ligesom samme værksted kan producere lerkar med ansigtsfremstillinger i en ikke helt identisk udformning. Endelig findes der slidmærker i bunden af en række af lerkarrene med ansigtsfremstillinger.

Selvom det ikke helt kan udelukkes, at ansigtsmotivet er opstået på grundlag af en speciel sjællandsk udvikling af gravkulten i MN III, taler alt dette for, at ansigtsmotivet skal opfattes som et mønsterelement, helt på linie med de øvrige mønstre, anvendt i midten af mellemneolitisk tid af tragtbægerkulturens sjællandske pottemagere ved udsmykningen af den finere keramik, uden at der heri er lagt noget specielt religiøst indhold.

FUNDLISTE

- 1) Græse, Græse sg. (Roskilde u. nr.). Dobbeltjættestue. 2 ansigtsmotiver.
- 2) Brøndbyøster, Brøndbyøster sg. (NM 3398). u. opl. fundomst. 1 ansigtsmotiv.
- 3) Gundsøllille, Kirkerup sg. (NM 2561). Dobbeltjættestue. 1 ansigtsmotiv. – K. Ebbesen, *Arkæologiske Studier II*, 1975, fig. 247,6.
- 4) »Møllehøj«, Kyndeløse, Kirke-Hyllinge sg (NM A 38.067). Dobbeltjættestue. 11 ansigtsmotiver. – Ovenfor fig. 14. – T. G. E. Powell, *Prehistoric Art* 1966, fig. 109. – K. Ebbesen, *Arkæologiske Studier II*, 1975 fig. 38,2; 41,1; 79 og 110,3.
- 5) Ejby, Rye sg. (NM A 1090). Jættestue. 2 ansigtsmotiver. – A. P. Madsen, *Gravhøje . . . I*, 1896 tavle XIV, 26.
- 6) Raklev, Raklev sg. (NM Z 1776): Jættestue. 1 ansigtsmotiv.
- 7) Hyldehøj, Rørby sg. (NM Z 1625; 1624 og 1657). Dobbeltjættestue. 3 ansigtsmotiver. – Ovenfor fig. 18. – K. Ebbesen, *Arkæologiske Studier II*, 1975, fig. 37,3.
- 8) Regnarshøj, Svallerup sg. (NM A 26.227). Jættestue. 1 ansigtsmotiv.
- 9) Dyssegård, Ubby sg. (NM Z 383). Jættestue. 1 ansigtsmotiv. – A. P. Madsen, *Gravhøje . . . I*, 1896 tavle XVII,9.
- 10) Årby Præstegård, Årby sg. (NM A 3812; 3738). Dobbeltjættestue. 2 ansigtsmotiver. – A. P. Madsen, *Gravhøje . . . I*, 1896 tavle XX, æ. – P. V. Glob, *Danske Oldsager II*, 1952 nr. 178.
- 11) Kulby, Finderup sg. (NM A 8357; 8361). Dobbeltjættestue. 5 ansigtsmotiver. – Ovenfor fig. 16 og 20. – K. Ebbesen, *Arkæologiske Studier II*, 1975, fig. 176,5.
- 12) Kirke-Helsing, Kirke-Helsing sg. (NM A 33.279; 33.281-83; 33.285). Jættestue. 5 ansigtsmotiver. – Ovenfor fig. 9 og 23. – K. Ebbesen, *Arkæologiske Studier II*, 1975, fig. 77,3.
- 13) Rævehøj, Kirke-Helsing sg. (NM A 36.473). Jættestue. 2 øjenmotiver. – Ovenfor fig. 8.
- 14) Kattrup, Sæby sg. (NM A 22.597). Dobbeltjættestue. 8 ansigtsmotiver. – ovenfor fig. 13. – S. Müller, *Stenalderens Kunst i Danmark*, 1918, nr. 160 og 168. – Th. Mathiassen, *Studier over Nordvestsjælland Oldtidsbebyggelse*, 1959, fig. 4.
- 15) Gundestrup, Grevinge sg. (NM A 23.349; 23.471). Jættestue. 2 ansigtsmotiver. – S. Müller, *Stenalderens Kunst i Danmark*, 1918, nr. 169. – C. A. Nordman, *N. F. II*, 2, 1917, fig. 25.
- 16) Olstrupgård, Brejninge sg. (NM A 28.341). Jættestue. 15 ansigtsmotiver. – Ovenfor fig. 12. – K. Ebbesen, *Arkæologiske Studier II*, 1975 fig. 37,2; 40,3; 76,3; 107,2 og 4.
- 17) Rugtved, Viskinge sg. (NM Z 1353). Jættestue. 3 ansigtsmotiver. – Ovenfor fig. 17.
- 18) Gjellerdyssen, Gerlev sg. (NM A 36.444; 36.466; 36.449). Megalitgrav. 3 ansigtsmotiver.
- 19) Tjæreby, Tårnberg sg. (NM A 10.906; 10.915; 10.918; 10.934-36). Jættestue. 7 ansigtsmotiver. – K. Ebbesen, *Arkæologiske Studier II*, 1975, fig. 40,4; 50,4.
- 20) Steenstrup, Jungshoved sg. (NM A 11.548). Jættestue. 1 ansigtsmotiv.
- 21) Rosenfeldt Mølle, Vordingborgs ldsg. (NM j. 528/70). Megalitgrav. 1 ansigtsmotiv. – Ovenfor fig. 4.
- 22) Knudsby, Vordingborgs ldsg. (NM A 37.756). Stordysse. 1 ansigtsmotiv. – Ovenfor fig. 19.
- 23) Svinø, Køng sg. (NM A 24.732; 24.734). Dobbeltjættestue. 2 ansigtsmotiver. – P. V. Glob, *Danske Oldsager II* 1952, nr. 179. – K. Ebbesen, *Arkæologiske Studier II*, 1975, fig. 77,1.
- 24) Bogø Vesterskov, Bogø sg. (NM A 4344). Stordysse. 1 ansigtsmotiv. – Ovenfor fig. 7.
- 25) Bogø Vesterskov, Bogø sg. (NM A 30.166; 30.169). Jættestue. 2 ansigtsmotiver.

- 26) Borre, Borre sg. (NM 4878). Jættestue. 2 ansigtsmotiver. – F. Boysen, *Af Møns Historie I*, 1915, tavle III, 10. – P. V. Glob, *Danske Oldtidsminder*, 1967, afb p. 78.
- 27) Frenderup, Damsholte sg. (NM 12.115). Megalitgrav. 1 ansigtsmotiv. – Ovenfor fig. 15.
- 28) Hjelm, Damsholte sg. (NM 13.170). Jættestue. 2 ansigtsmotiver. – Ovenfor fig. 21-22. – A. P. Madsen, *Gravhøje . . . I*, 1896 tavle 36,5 og 17.
- 29) Møn. (Berlin, *Feddersens Samling 4087*). u. opl. fundomst. 1 ansigtsmotiv.
- 30) Fuglebæksbanken, Strøby sg. (NM j. 678/68). Jættestue. 4 ansigtsmotiver. – K. Ebbesen og E. Brinch Petersen, *Aarbøger 1973*, fig. 6,3-6.
- 31) Nr. Vedby, Nr. Vedby sg. (NM A 6048). Jættestue. 1 ansigtsmotiv.
- 32) Listrup, Nr-Ørslev sg. (NM A 39,949). Jættestue. 3 ansigtsmotiver. – K. Ebbesen, *Arkæologiske Studier II*, 1975, fig. 229,9; 232,4 og 8.
- 33) Glentehøj, Birket sg. (Maribo R 15.753). Jættestue. 1 ansigtsmotiv.
- 34) Frejlev Skov I, Kettinge sg. (NM A 33.219; 33.223; 33.226). Jættestue. 3 ansigtsmotiver. – K. Ebbesen, *Arkæologiske Studier II*, 1975 fig. 50,1; 51,1; 176,1.
- 35) Frejlev Skov II, Kettinge sg. (NM A 32.150) Jættestue. 1 ansigtsmotiv.
- 36) Nørregård, Slemminge sg. (NM A 23.046). Jættestue. 1 ansigtsmotiv. C. A. Nordman, *N. F. II*, 2 1917, fig. 6.
- 37) Flintinge Byskov, Toreby sg. (NM A 1707). Jættestue. 1 ansigtsmotiv. – A. P. Madsen, *Gravhøje . . . I*, 1896 tavle 47,35.
- 38) Kalø, Tårs sg. (Maribo 6913 S). Jættestue. 1 ansigtsmotiv.
- 39) Tårup, S. Nørå sg. (NM A 35.806). Megalitgrav. 1 ansigtsmotiv.
- 40) Fyn. (NM 10.640). u. opl. fundomst. 1 ansigtsmotiv. – Ovenfor fig. 10.
- 41) Gaazershof, Kr. Bad Doberan. (Schwerin). – Jættestue 1. ansigtsmotiv. – E. Schuldt, *JBM 1966 p. 109 nr. 35-39*, fig. 78b.
- 42) Dwasieden, Kr. Rügen (Schwerin). Stordysse. – E. Schuldt, *JBM 1971 p. 172 fig. 128,5*.
- 43) Gnewitz, Ganggrab 1, Kr. Rostock. (Schwerin). Jættestue. 1 ansigtsmotiv. – E. Schuldt og G. Wetzel, *JBM 1966 p. 135 fig. 92,1*.

SUMMARY

Stone Age face-pots

Pots with face-like decoration are known from many countries and occur in Denmark in the Stone, Bronze and Iron Ages, the Stone Age vessels all being assigned to the Funnel Beaker culture. S. Müller and his contemporaries considered them to be limited to Zealand, Funen and Scania; without cultic significance and derived from handled pots. In a number of more recent foreign and Danish surveys, however, the face motif is traced back to west European influence and is accorded religious significance. It is therefore reappraised here.

In the definition, emphasis is placed on the presence of the plastic eyebrows and modelled unperforated nose; some semicircular arcs, mainly on storage vessels, and shouldered vessels with modelled semicircles and circles on the handles are excluded. Two pots in which the motif is engraved are included, however.

A total of 110 unambiguous face-pots are known from the northern group of the Funnel Beaker culture, from 43 finds: 33 passage graves, 3 cairns, 4 indeterminate megalithic graves and 3 with no information on provenance but probably also from megalithic graves. Most of the finds were made in Zealand with the surrounding islands, 2 in Funen and 3 in Mecklenburg. Usually, only a few face-pots are found in each megalithic grave, but the Olstrupgård and Katstrup passage graves yielded respectively 15 and 11 specimens. The face motif occurs in 38 funnel-necked bowls, 14 bowls with concave neck, 8 carinated bowls,

8 bowls with conical neck and 42 vessels of uncertain shape. 42 of the face bowls may be placed in MN IVa, 33 in MN II (4 are decorated in insular Danish Ferslev style), and 35 cannot be determined.

The eye motif may be placed on the neck, at the base of the neck, on the belly or at the transition from neck to belly. Two eye motifs consist merely of a semicircle with two eyes underneath; four are formed of two almost circular figures (two made by the same potter) and three are practically anchor-shaped. On nearly all the others the eyebrows form an angle with each other. The eyebrows are either smooth or decorated with short strokes, lunates, circles, rouletting, fir-tree or chevrons. The noses vary from narrow to broad and from short to long. They are either perfectly smooth or decorated with fir-trees or chevrons, vertical rows of various forms of chasing or vertical line groups. In 7 pots the decoration continues from the nose up onto the brow. All seven were found in the northern part of Zealand, and two were made by the same potter. 21 pots lack the eyes; 4 pots, all from north-west Zealand have the eyes on the forehead; 8 pots have ordinary ornament in place of the eyes; while the eyes of the remainder are formed of circles of various kinds. One vessel exhibits eyelashes, a few have marks under the eyes, and 12 pouches.

Outside the Baltic area, Stone Age face-pots are known only from southern and south-eastern Europe, the nearest having been found in the south of France (the Peu-Richardt group) and in Iberia, mainly at Los Millares. Both these groups are presumably somewhat older than the Danish and therefore cannot be ascribed to west European influences. The semicircles and circles which are part of the face motif are, however, known as early as MN Ib and II in the Baltic area, just as a group of Hagebrogård bowls and shouldered cups (from MN II and III) with the handle drawn out above into lunates above circles are known from the same area. The pattern on these is highly reminiscent of the face motifs, and it is therefore natural to regard the Funnel Beaker culture's face-pots as having originated as a special Zealand development in MN III – just as the other European groups probably arose as the result of local developments. This evolutionary view of the face motif corresponds exactly to that which has been current in recent years for the megalithic graves.

As all the Scandinavian face vessels have been found in megalithic graves, it would be reasonable to believe that they had a religious function in connection with the grave cult. They were, however, made by the same potters as the rest of the pottery and do not represent any special pot form: they are – apart from the face – decorated with the same patterns as the other pots, and in the bottom of a few, marks of wear have been discerned. The face motif should therefore most probably be regarded as a pattern element like any other, without any particular religious significance.

Klaus Ebbesen
Københavns Universitet

Tegning: Henning Ørsnes

NOTER

- 1) O. G. S. Crawford, *The Eye Goddess*, 1957 (m. henvisninger).
- 2) H. C. Broholm, *Danmarks Bronzealder IV*, 1949 p. 155 ff. – B. Stjernquist, *Simris II*, 1961 p. 47 ff. – E. Baudou, *Die regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im nordischen Kreis*, 1960 p. 104 ff. – M. B. Mackeprang, *Kulturbeziehungen im nordischen Raum des 3.-5. Jahrhunderts*, 1943 p. 56 f. – E. Albrechtsen, *Fynske Jernaldergrave III*, 1968 p. 247 ff.
- 3) S. Müller, *Ordning af Danmarks Oldsager, Stenalderen*, 1888, p. 27. – Samme, *Vor Oldtid*, 1897 p. 146 f. – Samme, *Stenalderens Kunst i Danmark*, 1918, p. 54.
- 4) S. Müller, *Aarbøger* 1923, p. 179 ff.

- 5) C. A. Nordman, *Aarbøger* 1917 p. 279 f. – samme i »Nordisk Kultur« I, 1931 p. 42 f. – M. B. Mackeprang, *Fra Rensdyrjægere til Vikinger*, 1936 p. 64 f. – J. Brønsted, *Danmarks Oldtid I*, 1939 p. 245 (2. udgave, 1957, p. 272). – Samme i »Danmarks Historie« I, 1969 p. 174. – J. Brønsted og Th. Mathiassen, *To hundrede danske Oldsager*, 1941 p. 68. – H. Berg i »Jeg ser på Oldsager«, 1965 p. 108 f.
- 6) F. Hansen, *Från Lunds Universitets Historiska Museum*, 1918, p. 85 ff.
- 7) G. Wilke, *Südwesteuropäische Megalithkultur und ihre Beziehungen zum Orient*, 1912 p. 82 f. – T. G. E. Powell, *Prehistoric Art* 1966 p. 106 ff. – O. G. S. Crawford, *The Eye Goddess*, 1957 p. 108 ff. – G. Daniel, *The Megalith Builders of Western Europe*, 1958 p. 57. – A. Mönnich, *Berliner Blätter für Vor- und Frühgeschichte*, 10, 1963 p. 121 f. – H. Kühn, *Die Kunst Alteuropas*, 1953 p. 93 f. – H. Müller-Karpe, *Das Vorgeschichtliche Europa*, 1968 p. 93 f. – H. R. E. Davidson, *Pagan Scandinavia* 1967 p. 36 f. – W. Schrickel, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität, Jena*, 5, 1953 / 55 p. 555 ff.
- 8) O. Klindt-Jensen, *Denmark* 1957 p. 52. – P. V. Glob, *Danske Oldtidsminder* 1967 p. 78 (jvf. P. V. Glob, *Danske Oldsager II*, 1952 p. 30). – Samme, *Hikuin* 2, 1975 p. 56.
- 9) J. Winther, *Blandebjerg*, 1943 fig. 4 og 35. – P. Kjærum, *Kuml* 1969, fig. 23. – I. Nilius, *Das Neolithikum in Mecklenburg*, 1971 tavle 13, b.
- 10) Definitionen er her gjort noget snævrere end den sædvanligvis anvendte, hvor alle lerkar, hvis ornamentik minder om et ansigt, er omfattet.
- 11) K. Ebbesen, *Arkæologiske Studier II*, 1975, fundliste A nr. 111a. – E. Schuldt og G. Wetzel, *JBM* 1966 fig. 92,1. – Også lerkarret E. Schuldt, *JBM* 1968 fig. 78b falder noget udenfor definitionen, men der er tale om et klart ansigtsmotiv.
- 12) En oversigt er givet i fundlisten. Materialindsamlingen er afsluttet 1/6 1974. – Et ansigtsmotiv er endvidere afbildet i Jens Beck, *Oldtidsminder på Langeland*, 1972 p. 36.
- 13) Det af K. Langenheim I (*Die Tonware der Riesensteingräber in Schleswig-Holstein*, 1935 p. 20 og 118) nævnte skår fra Sebent, Kr. Oldenburg er et fragment af en skulderkop med et kredsmotiv under den udtrukne hank. Heller ikke på lerkarret H. Schwabedissen, *Germania* 33, 1955, fig. 2, er der, som antaget af H. Schwabedissen og G. Schwantes (*Geschichte Schleswig-Holsteins I*, 1958 p. 297) tale om et ansigtsmotiv. Ej heller fragmenterne Podkowińska, *Wiad. Arch.* XVIII, 1950/51 tavel XL, 4 og LXVI, 6a-b, repræsenterer, som antaget af Podkowińska (p. 146) og I. Nilius (*Das Neolithikum in Mecklenburg*, 1971 p. 37) ansigtsmotiver.
- 14) K. Ebbesen, *Arkæologiske Studier II*, 1975 p. 42 ff.
- 15) K. Ebbesen, *Arkæologiske Studier II*, 1975 fig. 76,1. – F. Boysen, *Af Møns Historie I*, 1915 tavle III, 10.
- 16) K. Ebbesen, *Arkæologiske Studier II*, 1975 fig. 77,1. – A. P. Madsen, *Gravhøje . . . I*, 1896 tavle XIV, 26.
- 17) K. Ebbesen, *Arkæologiske Studier II*, 1975 p. 129 f.
- 18) K. Ebbesen og E. Brinch Petersen, *Aarbøger* 1973 fig. 6, 4-5. – A. P. Madsen, *Gravhøje . . . I*, 1896 tavle XX, æ. – S. Müller, *Stenalderens Kunst i Danmark*, 1918, nr. 160. – K. Ebbesen, *Arkæologiske Studier II*, 1975 fig. 79.
- 19) P. V. Glob, *Danske Oldsager II*, 1952 nr. 178.
- 20) T. G. E. Powell, *Prehistoric Art* 1966, fig. 109.
- 21) P. V. Glob, *Danske Oldsager II*, 1952 nr. 179.
- 22) A. P. Madsen, *Gravhøje . . . I*, 1896 tavle XVIII, 9. – S. Müller, *Stenalderens Kunst i Danmark*, 1918, nr. 168.
- 23) K. Ebbesen og E. Brinch Petersen, *Aarbøger* 1973 fig. 6,5. – Denne udformning af øjnene kendes kun fra to fund, nemlig Fuglebæksbanken og Bogø Østerskov, Bogø sg (NM A 30.166, unpubl.). Der er således tale om en til den vestlige del af udbredelsesområdet begrænset udformning (fig. 13).
- 24) F. Boysen, *Af Møns Historie I*, 1915 tavle III, 10. – P. V. Glob, *Danske Oldsager II*, 1952 nr. 179. – K. Ebbesen, *Arkæologiske Studier II*, 1975 fig. 40,4; 50,1; 76,1; og 79.
- 25) K. Ebbesen, *Arkæologiske Studier II*, 1975 p. 129f. – N. Andersen, *Kuml* 1976 p. 30 f.
- 26) K. Ebbesen, *Arkæologiske Studier II*, 1975, p. 130 ff.
- 27) H. Tauber, *Aarbøger* 1972 p. 126 ff. – samme, *Antiquity* XLVI, 1972 p. 106 ff. – K. Davidsen, *Kuml* 1973/74 p. 165 ff. – E. Jørgensen, *Arkæologiske Studier IV*, 1977 p. 209 ff.
- 28) Dr. Riquet, *B. S. P. F.* 50, 1953 p. 410 f. – C. Bailloud og P. Mieg de Boogzheim, *Les Civilisations néolithique de la France*, 1955 p. 152 ff. – C. Burnez og H. Case, *Gallia Préhistoire IX*, 1966 p. 195 ff. – B. Bender og P. Phillips, *Antiquity* XLVI, 1972 p. 103 ff.

- 29) G. og V. Leisner, Die Megalithgräber der iberischen Halbinsel I, 1943 p. 490 f; p. 513 ff; 586 ff; tavle 12; 16; 20; 22; 28; 37; 95-96 og 155-157. – G. og V. Leisner, Die Megalithgräber der iberischen Halbinsel, Der Westen, 1959, tavle 20, 26 og 41. – V. Leisner, Die Megalithgräber der iberischen Halbinsel, Der Westen, 1965 p. 251 f. tavle 128 og 168.
- 30) V. Leisner, Die Megalithgräber der iberischen Halbinsel, Der Westen, 1965 p. 251 ff. – jvf. H. N. Savory, Spain and Portugal, 1968 p. 160 ff. – L. Monteagudo, Madrider Mitteilungen 7, 1966 p. 61 ff. – H. Schubart, Madrider Mitteilungen 6, 1965 p. 12 f. – A. Arribas, Palaeohistoria XII, 1967 p. 16.
- 31) G. Daniel, Antiquity XLIV, 1970 p. 261 ff. – C. Renfrew, P.P. S. 36, 1970 fig. 2.
- 32) S. Müller, Stenalderens Kunst i Danmark, 1918, nr. 155. – U. Lund Hansen, Nationalmuseets Arbejdsmark 1973, fig. 3,6 og 9. – I. Nilius, Das Neolithikum in Mecklenburg, 1971 tavle 19,c og 26 c.
- 33) P. V. Glob, Danske Oldsager II, 1952 nr. 190. – E. Schuldt, Steinzeitliche Keramik aus Mecklenburg, 1972 fig. 19 b. – S. Müller, Stenalderens Kunst i Danmark, 1918, nr. 150. – F. Hansen, Historisk tidsskrift för Skåneland V, 1925 fig. 7, c-e. – F. Hansen, Från Lunds Universitets Historiska Museum, 1918, fig. 33-34. – F. Hansen, Meddelanden, 1930 fig. 27 og 34. – J. Winther, Blandebjerg, 1943 fig. 31. – A. Bagge og L. Kaelas, Die Funde aus Dolmen und Ganggräber in Schonen I, 1951 tavle XVI,1; XLV 6i; LXVI 5 og 9, LXXXVI-II. – Samme II, 1952 tavle XLIII, 4b. – (samme kar: S. Müller, Stenalderens Kunst i Danmark, 1918 nr. 149. – O. Marseen, Kuml 1960, fig. 12).
- 34) Jvf. S. Müller, Vor Oldtid 1897 p. 146 f.
- 35) O. Montelius, Minnen från Forntid I, 1917 nr. 751. – J. Becker, Mannus 26, 1934 fig. 5. – E. Schuldt, JBM 1967 p. 91 ff. fig. 78,1. – I. Nilius, Das Neolithikum in Mecklenburg 1971 tavle 26, a-b. – H. Schwabedissen, Germania 33, 1955 p. 256 f. fig. 2. – K. Langenheim, Die Tonware der Riesensteingräber in Schleswig-Holstein, 1935 p. 20.
- 36) C. Renfrew, Antiquity XLI, 1967 p. 285 ff. – Samme, P. P. S. 36, 1970 p. 292 f. – G. Daniel, Antiquity XLI, 1967 p. 316 f. – Samme, Antiquity XLIV, 1970 p. 267 f. – P. R. Giot, P.P. S. 37 1971 p. 208 ff.
- 37) O. G. S. Crawford, The Eye Goddess, 1957 p. 108 ff. – T. G. E. Powell, Prehistoric Art, 1966 p. 116 f. – (T. G. E. Powell og P. V. Glob's forsøg på at sætte motivet i forbindelse med Malta og Gozos kalkstenstempler må navnlig efter de seneste C14-dateringer betegnes som forfejlet).

